

СОЦІАЛЬНА СУТНІСТЬ ЕКЗИСТЕНЦІАЛУ СТРАХУ

Горохова Л.В. (м. Житомир)

В статті розглядається проблема екзистенціалу страху як важливого онтологічного модусу буття сучасної людини; розкривається його сутність. Автор пропонує класифікацію страху як екзистенціалу буття; аналізує його основні функції, їх значення у житті сучасної людини в умовах глобалізованого світу.

Ключові слова: екзистенціал страху, соціокультурне середовище, біологічне та соціальне існування, функції страху.

Вступ

Процеси, які відбуваються у сучасному житті суспільства призводять до його дегуманізації. Панування техніки та комп'ютерів робить життя сучасної людини абсурдним. Гуманізм, притаманний суспільству ще декілька десятиліть тому, стає безсилим перед сучасним технічним процесом. М. Бердяєв наголошував: "Ситуація людини у світі стає абсурдною, безглуздою. Вона поринає у безглуздість життя, але не визнає змісту, який тільки і може виправдовувати безглуздість" [1, с. 251]. Сучасне життя є підтвердженням думки вченого. Людина, пристосовуючись до умов глобалізованого світу, намагається пристосуватися до шаленого темпу життєдіяльності. У цих умовах вона вже не належить сама собі, все її життя віддане суспільним процесам. Розум і почуття сучасної людини інколи зовсім їй не підвладні. Почуття та емоції стають некерованими розумом. Доречною буде також думка Е. Фромма про те, що "розум виникає із сполучення раціональної думки і почуттів. Якщо ці дві функції розірвано, мислення деградує у шизоїдну інтелектуальну діяльність, а почуття – у невротичне пристрасне бажання завдати життю шкоди" [2, с. 147]. Людина може втратити контроль розуму над почуттями, коли вона перебуває у полоні страху. Сучасне життя сповнене страхом. Але, як показує досвід, страх може не лише паралізувати. Страх як екзистенціал буття сучасної людини є чинником повноцінного життя. Існують ситуації, коли людина не в змозі визначити місце і роль екзистенціалу страху в її житті. Підтвердженням думки можуть бути дослідження філософів античності, Середньовіччя, Нового часу, західної філософської думки, екзистенціалізму, фрейдизму та психоаналізу. У їхніх творах розпочато розгляд страху як екзистенціалу буття, як онтологічної складової існування людини. Незважаючи на значну кількість наявних досліджень, єдиної чіткої концепції щодо екзистенціалу страху не існує. Сучасні дослідження характеризують окремі аспекти проблеми. Російські дослідники О. Логінова аналізує страх як соціальний феномен, М. Савіна – як соціальне явище, Є. Боровий досліджує страх і соціальне буття людини, А. Гагарін розглядає екзистенціали буття: самотність, смерть, страх (від античності до Нового часу). В сучасній українській філософській думці проблему страху розглядали Л. Газнюк (соматично-вітальні прояви страху в персонально-

соматичному бутті), С. Кухарський (соціокультурні репрезентації феномена страху), О. Туренко (спроба філософського усвідомлення феномена страху) та інші. Отже, проблема соціально-філософського аналізу екзистенціалу страху є відкритою і потребує дослідження, особливо в сучасних умовах.

Метою статті є аналіз та визначення соціальної сутності екзистенціалу страху. Досягнення мети передбачає розв'язок наступних завдань: на основі визначення екзистенціалу страху визначити його сутність; зосередити увагу на класифікації страху як екзистенціалу буття; проаналізувати позитивні та негативні аспекти впливу екзистенціалу страху на існування людини.

Обговорення проблеми

Страх є результатом відображення у психіці людини нездійснених потреб організму, котрі викликані як зовнішніми так і внутрішніми явищами. Потреби є сутністю суб'єкту, а не його станом. Остання (сутність) розкриває зміст буття. Потреби виступають сутнісною властивістю людини, задоволення якої знімає стан страху. Виникає страх тоді, коли існує розрив між бажаннями, потребами та можливостями їх задоволення. Проявляється він як соціально-психологічна реакція людини на незадоволену потребу. Страх дає людині можливість пристосуватися до існування у сучасних умовах. Остання має дуалістичний суперечливий характер: з одного боку – це потреба людини у безпеці життєдіяльності, а з іншого – потреба творчої реалізації. Страх як екзистенціал буття також може мати як негативний так позитивний вплив на існування людини.

Екзистенціал страху – це внутрішній трансцендентно-психологічний стан людини, зумовлений реальними або можливими загрозами її біологічному чи соціальному існуванню, який забезпечує самозбереження індивіда, мобілізуючи його організм у ситуаціях невизначеності та непередбачуваності; він виражає певну форму самосвідомості та вказує на можливе порушення реальних зв'язків і відносин внутрішнього світу особистості. Трактуювання страху як психологічного стану є достатньо висвітленим і доступним. Трансцендентним станом страх є тому, що він виводить людину за власні межі. Категорія існування, традиційно використовується у філософських науках для вираження факту наявності якої-небудь речі, процесу або явища. Існувати означає бути у наявності. У С. К'єркегора існування – це людське буття, що досягається безпосередньо. Існування одиничне, особисте, кінцеве. Буття передбачає активний прояв сил у всіх сферах життєдіяльності. Буття є загальною основою практичного і пізнавального освоєння людиною світу. Воно (буття) передує всьому, що є у світі. Страх як екзистенціал буття є важливою його складовою. Страх супроводжує людину від народження. Про присутність страху під час народження С. К'єркегор зазначав: "страх смерті відповідний страху народження" [3, с. 187]. Цей страх нікуди не зникає, не вмирає, а лише на деякий час "згасає" до певної особливої ситуації. З. Фройд вважає страх народження прототипом майбутніх тривог та страхів. У своїх дослідженнях мислитель дитячі страхи здебільшого вважає результатом незадоволених

потреб і бажань. Незадоволені потреби є чинником не тільки дитячих страхів. Ще Епікур пов'язував страх з проблемою задоволення потреб. Філософ поділяв потреби на: природні і необхідні; на природні, але не необхідні; неприродні і не необхідні. Потреби є істотними властивостями людини, їх задоволення знімає стан страху. Страх виникає також тоді, коли виникає невідповідність між бажаннями, потребами і можливостями їх задоволення.

Страх як екзистенціал буття формується у процесі життєдіяльності людини, котра спрямована на задоволення потреб. Однією з основних потреб, яка лежить у основі страху П. Симонов [4] вважає потребу самозбереження. Як показує життєвий досвід, потреба самозбереження має дуалістичний характер. З одного боку вона є прагненням людини до стійкості свого буття, а з іншого – до зміни форм його прояву. Людина прагне створити безпеку життєдіяльності і творчої самореалізації. Водночас відсутність безпеки, соціальної захищеності, які породжують ситуацію страху, не дають можливість людині розкрити свої здібності. Страх позбавляє людину впевненості у власних силах. Подолати страх і досягнути внутрішньої рівноваги людині допомагає орієнтація на звичний (природний) процес життя. Здатність самоконтролю, яка визначає рівень соціального розвитку, теж допомагає контролювати страх і дії людини. Людина є біологічною істотою породженою природою і як соціальна форма її буття є істотою соціальною. Філософські міркування про людину, роздуми про буття, розпочинаються з питання про суть самої людини. Людина народжується, росте і розвивається, відбуваються процеси її соціалізації. Людина живе не фізично, а – соціально. Від народження вона оточена суспільством (батьки, родина, друзі, колеги і т.д.). Коли людина є соціально пасивною, обмежується життям живої істоти, вона не живе, вона – існує. Отже, ми можемо говорити про біологічне та соціальне існування людини. Поділ на біологічне та соціальне існування є основою класифікації екзистенціалу страху, яку ми пропонуємо. Екзистенціал страху пронизує індивідуальне та суспільне життя людини. Він може існувати у різних часових вимірах та діяти з різною енергетичною силою. Страх як екзистенціал буття має універсальну багатофункціональну природу і проявляється у достатньо широкому діапазоні від занепокоєння до жаху (занепокоєння, хвилювання, острах, тривога, страх, жах або навіть кошмар). Крім того, варто з'ясувати семантико-термінологічний зв'язок понять "страх" та "фобія". Фобії можемо розглядати як особливо умовні емоційні реакції збудливого характеру. Причому, людина не в змозі стримати їх зусиллями волі. Навпаки, ці стани (реакції) збільшуються відповідно до зусиль їх подолання. Основою виникнення фобій є сильний стрес [5, с. 305-306]. Пережити фобію людина (індивід) може лише як перехідне явище, яке перетворює цей стан на страх. Останній стає або головним мотивом розвитку до зрілості людини, або ж підкорює і залишає її на вже досягнутому соціокультурному рівні розвитку та рефлексії.

Перейдемо до класифікації екзистенціалу страху, на основі якої визначимо основні функції певних видів страху. Основою класифікації використаємо поділ на біологічні та соціальні страхи, про що ми говорили раніше. 1) Біологічні страхи – це страхи, які виникають у ситуаціях загрози біологічному існуванню людини, тобто її життю та здоров'ю. 2) Страхи, котрі впливають на зміну соціального положення та статусу індивіда, належать до соціальних. Їх специфіка полягає в опосередкованому характері (об'єкти, які викликають страх, не можуть безпосередньо самі по собі завдавати шкоди людині). 3) До найбільш поширених біологічних страхів належать: страх атмосферних явищ (страх гріму і блискавки); страх астрономічних явищ (страх сонячного чи місячного затемнення); страх пожежі; страх тварин; страх темряви та багато інших. 4) В процесі росту і розвитку людини відбувається її соціалізація, а також заміщення природних страхів соціальними. Так наприклад, немовляті притаманні страх темноти, страх голосних звуків, страх самоти тощо. Зі вступом дитини до дитячого садка, школи, а потім до вищих навчальних закладів виникають страх вихователів чи вчителів, страх невивчених уроків чи невиконаних завдань, страх запізнь тощо. Поступово соціальні страхи займають визначальне місце, у той час як природні стають менш значимі. Соціальні страхи можуть витікати із біологічних. Останні мають специфічний соціальний компонент, який витісняє менш впливові чинники виживання. До соціальних страхів відносять: страх публічних виступів, страх критики, страх провалу, страх успіху, страх поразки, страх осуду оточуючих, тощо. 5) Окремо можемо диференціювати внутрішні страхи – страхи, котрі утворені свідомістю людини і не мають реальної основи. До них належать: страх власних думок і вчинків, страх неіснуючих явищ, страх майбутнього, а також страх "примар". Крім того, існують страхи, які називають проміжними формами екзистенціалу страху, тобто вони не належать до визначених груп. Зокрема, страх змій, перебуває на межі між біологічними та внутрішніми страхами. Поясненням цього є наявність ядовитих змій, укуси яких є смертельно небезпечним. У той же час, наявність цих змій у нашій місцевості майже не можлива. Але у людини викликають страх будь-які змії чи плазуни, навіть зовсім безпечні. Ми боїмося не самої тварини, а власне створеного у свідомості образу. Інший приклад: людина, яка перебуває на краю прірви, може боятися цієї прірви, а може боятися можливості самій у неї не кинутись. Людина – жива система – створена із єдності природного і соціального, тілесного і духовного, спадкового, уродженого і придбаного. Визнання єдності природного і соціального у людині стало нагальною проблемою ХХ століття. В епоху науково-технічної революції, глобальної кризи, коли наслідки наукового прогресу привели людство на край прірви, виникла необхідність усвідомити, що людина не цар природи, який піднімається над нею, а розумна істота, котрій дозволено безоглядно черпати з її надр невід'ємну частину багатств і, руйнуючи її, людина руйнує саму себе, своє майбутнє. Розгляд людини та її страхів в єдності біологічного (природного) і соціального виявляє, що людина не просто

соціальна істота, результат суспільно-історичного розвитку, але й частина універсуму, а сама суспільно-історична форма буття – лише одна, вища з відомих, форма розвитку природи. Прояв біологічних закономірностей життя людини має соціальну зумовленість. Зрозуміти сутність екзистенціалу страху та його значення у житті сучасної людини допоможуть функції, які він виконує. 1) Однією з найбільш виражених є мобілізуюча функція. Вона полягає у мобілізації сил організму людини, котрі є необхідними у критичних ситуаціях. 2) Регулююча функція страху проявляється у здатності страху регулювати агресію (агресивність людини), що допомагає створювати соціальний порядок. Так, наприклад, страх покарання здержує прояв первинної біологічної агресії, а отже стримує поведінку людей у межах встановленої норми. 3) Страх допомагає запам'ятовувати небезпечні або неприємні події, у цьому розкривається його стимулююча функція. Крім того, страх виконує зосереджуючу функцію – допомагає обрати стратегію поведінки, за умов відсутності необхідної інформації. Особливо актуальною ця функція є у сучасному інформаційно невизначеному середовищі. Своєрідною властивістю організму людини є здатність бачити або навіть передбачати найменші прояви небезпеки. Допомагає цьому загострення або активізація роботи всіх органів відчуттів, в основі чого – страх. Виходячи з вищенаведеного, можемо зазначити, що страх успіху в окремих ситуаціях може бути більш вагомим ніж страх провалу чи страх поразки. В основі страху успіху – почуття невпевненості у власних силах. Саме тому, страх успіху може бути більш небезпечним для саморозвитку особистості. Аналізуючи сутність екзистенціалу страху, доцільним буде розглянути його негативні та позитивні аспекти впливу на існування людини. Більшість наявних досліджень страху характеризують його негативний вплив на людину. Проте існують також наукові праці, у яких простежено позитивне значення страху. Ми пропонуємо розглянути визначальні позитивні та негативні аспекти впливу екзистенціалу страху. Позитивний аспект страху як екзистенціалу буття розкривається у його творчому потенціалі як ініціатора змін. Завдяки впливу страху, а точніше у процесі подолання страху, відбувається удосконалення людини. Ми повинні сприймати і розуміти страх як запрошення до підняття на вищий щабель нашого розвитку. Ф. Рісман [6] характеризує страх як поклик до нової свободи, а разом з тим – до нового порядку і нової відповідальності. Як загроза небуття страх сприяє усвідомленню людиною дійсного сенсу свого призначення, цінності соціального буття. Оскільки страх смерті є усвідомленням скінченності життя, це спонукає людину діяти і переборювати загрозу небуття, тобто до повноцінного життя. У більшості випадків ми сприймаємо вплив страху як негативний фактор нашого існування, але це не так. Саме страх є поштовхом до повноцінного життя, перетворюючи його з бездумного та беззмістовного існування на сповнене сенсом життя саме "тут і зараз". П. Гольбах зазначав, що виховання, закон, суспільна думка, приклад, звичка та страх є причинами, які повинні змінювати людей, впливати на їх волю, примушуючи їх діяти для загального блага та

Соціальна сутність екзистенціалу страху

нейтралізувати бажання, які можуть завдати шкоди суспільству [7]. Водночас мислитель також зауважував на тому, що відчуття майбутньої насолоди і страх майбутніх тортур, лише завадили людям думати про, те щоб стати щасливими тут на землі. Все ж таки саме страх не придушує, а навпаки – активізує. Екзистенціал страху спонукає людину до дій, які удосконалюють її свідомість та поведінку; створює механізми, котрі пристосовують людину до нового чи домінуючого середовища, закликають її до екзистенційного самовтілення та самовдосконалення. Проте у ситуаціях, коли прояви екзистенціалу страху тривалі за часом або коли ці прояви набувають значної інтенсивності, соціально зумовлена особистість перетворюється на тварину, рослину або слухняний суспільний механізм. У таких ситуаціях ми простежуємо негативні аспекти страху. Головними характеристиками останніх є руйнування цілісно-гармонійного психофізіологічного і розумного світів особистості, її "повернення" до еволюційного минулого. Здатність страху тотально полонити людину, її свідомість була проаналізована у дослідженнях Г. Гегеля. На думку мислителя, під дією страху людина втрачає просторово-часову орієнтацію, а отже, відбувається розрив зі "своїм" усвідомленим, знайомим світом [8, с. 329]. Філософ зауважує: "Свідомість відчуває страх не з того чи іншого приводу, не у той чи інший момент, а за все своє існування... Вона внутрішньо розчиняється у цьому страху, усе тріпотить усередині неї і все непорушне в ній здригається" [9, с. 104-105]. Отже, страх руйнує відомий світ, охоплений розумом (свідомістю) людини, спустошує його та нівелює його особистість. Людина, яка постійно перебуває під впливом екзистенціалу страху втрачає чуттєвість, її дух повертається до стану першоутворення, провини. Сучасні дослідження психосоматичних взаємовідношень відкривають нові грані проблеми екзистенціалу страху і тривоги, які допомагають краще усвідомити їх динаміку і сутність. Сьогодні вчені мають достатньо показників, котрі свідчать про підвищення рівня цукру в крові у стані страху чи тривоги, яке може призвести до цукрового діабету. Гіпертонічна хвороба також вважається психосоматичним захворюванням, джерелом якого є страх і тривога. Більшість серцевих неврозів є не що інше, як психосоматичний прояв тривоги і страху. Крім того, виникнення психосоматичних порушень пов'язують із стримуванням спілкування, оскільки "за вводом інформації в організм обов'язково повинен бути вивід даних". Коли ж вербальний або моторний компоненти емоційних станів частково руйнуються або стримуються, організм звичайно шукає їм певну заміну в інших формах поведінки або у повідомленнях, котрі передаються іншими каналами. Спрямований в середину вплив екзистенціалу страху, який не має соматично-вегетативної розрядки, веде до психологічного виснаження, а у деяких випадках навіть до смерті.

Висновки

Таким чином, екзистенціал страху як соціальний феномен є показником незахищеності особи, способом реагування людини на зміни її біологічного та соціального існування. Від моменту народження людині

притаманні лише біологічні різновиди екзистенціалу страху. Біологічні страхи – найелементарніший вид страхів. Вони є результатом трансформації у людині тваринного інстинкту самозбереження. Протягом життя, у процесі життєдіяльності досить поступово і незворотно, відбувається процес заміщення біологічних страхів соціальними. Поділ страхів на біологічні та соціальні не завжди можливий. Екзистенціальні переживання страху і тривоги впливають на психосоматичний стан індивіда, у результаті яких змінюється або порушується низка соматичних функцій організму. Роль екзистенціалу страху у житті людини та суспільства розкривається у функціях, які він виконує. Розгляд основних функцій екзистенціалу страху показує, що існують негативні та позитивні аспекти його впливу на існування сучасної людини.

Перспективи подальших наукових досліджень

Соціокультурні, економічні, політичні, техногенні процеси сучасного життя та соціальні явища бідності, безробіття, хвороб тощо, породжуючи у людини почуття незадоволеності, покинутості, відчуженості та невпевненості, продукують переживання страху і тим самим актуалізують дослідження страху як екзистенціалу буття. Страх є не тільки психологічним, але й соціально-філософським феноменом, який не можна оцінити однозначно та беззаперечно, позаяк його обсяг та зміст надзвичайно різнопланові. Саме тому проблема екзистенціалу страху та його місця у житті сучасної людини потребує подальшого розгляду і нових обґрунтувань. Відкритими залишаються питання взаємовідношення страху та тривоги як екзистенціалів буття, питання місця екзистенціалу страху у суспільно-політичному, соціокультурному житті сучасної людини тощо.

Література

1. Бердяев Н. Судьба России. – М.: Советский писатель, 1990. – 346 с.
2. Фром Е. Сучасна зарубіжна соціальна філософія. Хрестоматія: Навч. Посібник / Упоряд. В. Лях. – К.: Либідь, 1996. – С. 135-192.
3. Кьеркегор С. Страх и трепет: Пер. с дат. – М.: Республика, 1993. – 383 с.
4. Симонов П. Мозг и творчество // Вопросы философии. – 1992. – № 11. – С. 13-24.
5. Изард К. Психология эмоций: Пер. с англ. – СПб.: Питер, 2000. – 464с.
6. Рисман Ф. Основные формы страха. Исследование в области глубинной психологии. – М.: Алетейа, 1998. – 336 с.
7. Гольбах Поль Анри. Письма к Евгении или Предупреждение против предрассудков. 2004, – Библиотека учебной и научной литературы Русский Гуманитарный Интернет Университет, WWW.I-U.RU.
8. Гегель Г. Эстетика: В 4-х т. – М.: Исскуство, 1973. Т. 4. – 678 с.
9. Гегель Г. Сочинения. Т.IV: Система наук. Феноменология духа: Пер. Г. Шпета. – М.: Издательство социально-экономической литературы, 1959. – 440 с.

Горохова Л.В. Социальная сущность экзистенциала страха.

В статье рассматривается проблема экзистенциала страха как существенного онтологического модуса бытия современного человека; рассматривается его сущность. Автор предлагает классификацию страха как экзистенциала бытия; анализирует его основные функции, их значение в жизни современного человека в условиях современного мира.

Ключевые слова: экзистенциал страха, социокультурная среда, биологическое и социальное существование, функции страха.

Gorokhova L.V. Social essence of the fear existential.

In the article the problem of existential fear is examined as important ontological constituent of life of modern man; his essence opens up. An author offers classification of fear as existential life; analyses him basic functions, their value in life of modern man in the conditions of the globalized world.

Key words: existential fear, sociocultural environment, biological and social existence, functions of fear.